

”ואני בבאי מפדן”

פתיחה

פרק מח בספר בראשית מתאר את פרידתו של יעקב מיוסף ואת ברכתו של יעקב לאפרים ומנשה. פרק זה מכיל בעיות פרשניות רבות, בעיקר סביב הכפילויות והסתירות הפנימיות שבברכתו של יעקב לבני יוסף. במאמר זה נדון בסוגיה פרשנית אחרת הנוגעת בדבריו של יעקב ליוסף לפני מותו.

נתחיל בהצגת מבנה הפרק. לאחר פסוקי הפתיחה (א-ב) שבהם מתוארת ביאתו של יוסף אל יעקב, מובא דיבור רצוף של יעקב אל יוסף במשך חמישה פסוקים (ג-ז):

וַיֹּאמֶר יַעֲקֹב אֶל יוֹסֵף אֶל-ל שְׂדֵי נְרָאָה אֵלַי בְּלוּז בְּאַרְץ כְּנָעַן וַיְבָרֶךְ אֹתִי: וַיֹּאמֶר אֵלַי הַנְּנִי מִפְּרָדָּה וְהַרְבִּיתִּיךָ וְנָתַתִּיךָ לְקַהֵל עַמִּים וְנָתַתִּי אֶת הָאָרֶץ הַזֹּאת לְזֶרְעֶךָ אַחֲרֶיךָ אַחֲזֶנָּה עוֹלָם: וְעַתָּה שְׁנֵי בְנֵיךָ הַנּוֹלָדִים לְךָ בְּאַרְץ מִצְרַיִם עַד בָּאִי אֵלַיךָ מִצְרַיִם לִי הֵם אֶפְרַיִם וּמְנַשֶּׁה כְּרֵאוּבֵן וְשִׁמְעוֹן יְהִיוּ לִי: וּמִוֹלְדָתְךָ אֲשֶׁר הוֹלַדְתָּ אַחֲרֵיהֶם לְךָ יְהִיוּ עַל שֵׁם אַחֲיֵיהֶם יִקְרָאוּ בְּנֵיחֲלָתָם: וְאֲנִי בָבְאִי מִפְּדָן מֵתָה עָלַי רַחֵל בְּאַרְץ כְּנָעַן בְּדֶרֶךְ בְּעוֹד כְּבָרַת אָרֶץ לְבֵא אֶפְרַתָּה וְאֶקְבְּרָהָ שָׁם בְּדֶרֶךְ אֶפְרַתָּה הוּא בֵּית לָחֶם.

לאחר מכן מובאת פרשיית ברכת הבנים אשר משתרעת על פני שלושה עשר פסוקים (ח-כ) בשל הכפילויות שבה ובשל השיח בין יעקב ויוסף אודות היחס בין מנשה ואפרים ומעשה שיכול הידיים של יעקב. לבסוף מובא דיבור נוסף של יעקב אל יוסף:

וַיֹּאמֶר יִשְׂרָאֵל אֶל יוֹסֵף הִנֵּה אָנֹכִי מֵת וְהִנֵּה אֲנִי-לֵהִיִּם עִמָּכֶם וְהָשִׁיב אֶתְכֶם אֶל אָרֶץ אַבְתֵּיכֶם: וְאֲנִי נָתַתִּי לְךָ שְׁכֶם אֶחָד עַל אַחֲיֶיךָ אֲשֶׁר לְקַחְתִּי מִיַּד הָאֱמֹרִי בְּחֶרֶב וּבְקִשְׁתִּי.

במאמר זה נדון בשני קטעי הדיבור של יעקב אל יוסף, מתוך התמקדות בהבנת תפקידו של פסוק ז – ”ואני בבאי מפדן מתה עלי רחל” בהקשר הכללי של דברי יעקב. הקושי בהבנת תפקידו של פסוק זה גלוי לעין; דבריו של יעקב בפסוקים ג-ו מתחלקים לשני חלקים שווים: א. תיאור היסטורי, אוטוביוגרפי, של ברכת ה' ליעקב בלוז; ב. ההשלכה של

הדברים על ההווה, "ועתה שני בניך"¹. לאור חלוקה ברורה זו קשה להבין מהו תפקידו של פסוק ז בדברי יעקב, אשר חוזר לתאר את קורותיו של יעקב ללא כל קשר נראה לעין לפסוקים שקדמו לו וללא כל מסקנה שעולה מתוך תיאור זה.

שיטת פרשני הפשט

הפרשנים כולם עמדו על קושי זה בדברי יעקב, והציעו לו שני סוגים של הסברים. רוב הפרשנים ראו בדברים אלו התנצלות של יעקב בפני יוסף על כך שלא קבר את אמו באופן מכובד יותר, כפי שכתב הרשב"ם:

ושלא יפשיעהו על אמו הוצרך לומר כן.

לאור הבנה זו נדרשו המפרשים להתמודד עם שאלת ההקשר של הדברים בפרשתנו, ועשו זאת מתוך התבוננות על השיחה הקודמת של יעקב ויוסף אשר הובאה בפרק מז:

וַיִּקְרְבוּ יְמֵי יִשְׂרָאֵל לָמוּת וַיִּקְרָא לְבָנוֹ לְיוֹסֵף וַיֹּאמֶר לוֹ אִם נָא מְצָאתִי חַן בְּעֵינֶיךָ שִׂים נָא יָדְךָ תַּחַת יְרֵכִי וְעֲשֵׂיתָ עִמָּדִי חֶסֶד וְאֶמֶת אֵל נָא תִקְבְּרֵנִי בְּמִצְרָיִם: וְשִׁכַבְתִּי עִם אֲבֹתִי וַיִּשָּׂאתֵנִי מִמִּצְרָיִם וַיִּקְבְּרֵנִי בְּקִבְרֹתָם וַיֹּאמֶר אָנֹכִי אֲעֲשֶׂה כְּדִבְרֶךָ: וַיֹּאמֶר הַשְׂבֵּעָה לִּי וַיִּשְׁבַּע לוֹ וַיִּשְׁתַּחֲוֶה יִשְׂרָאֵל עַל רֹאשׁ הַמָּטָה (כט-לא).

בקשתו של יעקב מיוסף לקבור אותו במערת המכפלה עומדת בניגוד להתנהגותו שלו עצמו ביחס לרחל, ועל כן מגיעה ליוסף התנצלות. כך למשל כתב רבי אברהם אבן עזרא:

ואמר זה ליוסף, שלא ייחר לך מה שאבקש מאתך מה שלא עשיתי לכבוד אמך.

דברים דומים כתב גם הרד"ק:

המאמר בזה היה להתנצל אל יוסף מה היה שלא קבר אמו במערה כמו שקבר את לאה, שלא יתפוס עליו בזה והוא ציוה לו שישארו ויקברוהו במערה.

פרשנים רבים אחרים הלכו גם הם בדרך זו (ספורנו, רבנו בחיי ועוד).

לאור הבנה זו האריכו הפרשנים לבאר בסגנונות שונים את ההצדקה לכך שיעקב לא קבר את רחל במערת המכפלה. בהקשר זה ידועים ומפורסמים דבריו של רש"י:

ואף על פי שאני מטריח עליך להוליכני להיקבר בארץ כנען, ולא כך עשיתי לאמך...

¹ במהותו של הקשר בין שני החלקים ובהיגיון הפנימי של דברי יעקב נדון להלן בהסבר שיטת רס"ג.

דע לך שעל פי הדיבור קברתיה שם, שתהא לעזרה לבניה כשיגלה אותם נבוזראדן, והיו עוברים דרך שם, יצאת רחל על קברה ובוכה ומבקשת עליהם רחמים, שנאמר (ירמיה לא יד) "קול ברמה נשמע רחל מבכה על בניה וגו'", והקב"ה משיבה (ירמיה לא טו) "יש שכר לפעולתך נאם ה' ושבו בנים לגבולם".

פרשנים אחרים הסבירו את הצטדקותו של יעקב בדרכים הקרובות יותר לפשט, ואין כאן מקום להאריך בזה.²

הקושי הגדול בפירוש זה הינו מיקומו של הפסוק בפרשה. הפסוקים המתארים את בקשתו של יעקב מיוסף נמצאים בפרשיית המסורה הקודמת, ועל כן הקישור בין הדברים נראה קצת מלאכותי.³ בנוסף על כך, פירוש זה אינו מסביר כלל את היחס בין הפסוק ובין הפסוקים שלפניו או שאחריו, וממילא אין הוא מיישב כלל את שאלת ההקשר של הפסוק.⁴

שיטת הרס"ג

פירוש נוסף המפרש בצורה טובה יותר את הקשרו של הפסוק, הוא פירושו של רב סעדיה גאון, אשר בעקבותיו הלכו גם בעל אור החיים והמלבי"ם. פירוש זה מתמקד בקשר שבין פסוק ז ובין הפסוקים הקודמים לו. בפסוקים אלו מוזכרת ברכת ה' ליעקב בבית אל, המתוארת בפרשת וישלח:

וַיֹּאמֶר לוֹ אֱלֹהִים אֲנִי אֵל שְׂדֵי פְּרָה וַיְרַבֶּה גֹיִי וַיִּקְהַל גֹּיִם יְהִיָּה מִמֶּנִּי וַיְמַלְכִים מִחֲלָצֶיךָ
 יִצְאוּ: וְאֵת הָאָרֶץ אֲשֶׁר נָתַתִּי לְאַבְרָהָם וַיִּלְצָחֶק לָךְ אֶתְנַנְנָה וַיִּלְזַרְעֶךָ אַחֲרַיִךְ אֶתֵּן אֵת הָאָרֶץ
 (בראשית לה, יא-יב).

ברכה זו, העוסקת בין השאר בילדים שעתידים לצאת מחלציו של יעקב, עומדת בניגוד למציאות המתוארת מספר פסוקים לאחר מכן:

וַיִּסְעוּ מִבֵּית אֵל וַיְהִי עוֹד כְּכַרְתְּ הָאָרֶץ לְבוֹא אֶפְרָתָה וַתֵּלֶד רַחֵל וַתִּקְשֶׁ בְּלִדְתָּהּ: וַיְהִי
 כְּהִקְשָׁתָהּ בְּלִדְתָּהּ וַתֹּאמֶר לָהּ הַמְיַלְדֶּת אֵל תִּירָאִי כִּי גַם זֶה לָךְ בֶּן: וַיְהִי בְּצֵאת נַפְשָׁהּ כִּי

² רמב"ן, אבן עזרא, רד"ק וספורנו.

³ כבר העיר הרב אלחנן סמט (עיונים בפרשות השבוע, סדרה שנייה, עמ' 219) שפירוש זה הושפע מחלוקת פרשות השבוע על פי המנהג החד-שנתי, שבה שני הדיבורים של יעקב נקראים יחד בעליית העולה הראשון לתורה.

⁴ על קשיים אלו עמד גם בעל אור החיים.

מִתָּהּ וַתִּקְרָא שְׁמוֹ בֶּן אֹנִי וְאָבִיו קָרָא לוֹ בְּנִימִין: וַתָּמֶת רַחֵל וַתִּקְבֹּר בְּדֶרֶךְ אֶפְרָתָה הוּא
בֵּית לָחֶם (טז-יט).

אשתו הצעירה של יעקב, אשר ממנה קיווה לפרות ולרבות ולהוליד "קהל גוים", מתה זמן קצר לאחר ברכת ה' תוך כדי לידתו של בנימין. התלמוד הבבלי לא ראה בכך בעיה, והציע שתי דרכים לפרש את הברכה כך שלא תסתור את המציאות. דרך אחת היא להבין שהברכה התקיימה בלידתו של בנימין, על פי העיקרון שאומר ש"שבט אחד קרוי קהל". דרך שנייה היא להבין שלידתו של בנימין משלימה את שנים עשר בני יעקב אשר נחשבים יחד ל"קהל עמים" (הוריות ה ע"ב).

דברי התלמוד קשים בפשט הכתובים, שהרי משמעותה הפשוטה של ההבטחה "פרה ורבה... ומלכים מחלצך יצאו" היא שעתידים להיוולד ליעקב בנים נוספים, ולא רק בנימין, אשר כבר היה בבטן אמו באותו זמן.⁵ עם זאת, ייתכן שגם יעקב עצמו ניסה ליישב את הפער בין הברכה והמציאות בדרכים דומות, עד פרשת ויחי. בפרשת ויחי מתבררת ליעקב הכוונה האמתית של ברכת ה', כפי שכתב המלבי"ם:

אחר שהבטיח 'הנני מפרך' ולא נתקיים בי, בהכרח היה הכוונה שבני יוסף יתחלקו לשני שבטים, עד שיתוסף שבט אחד, וזה 'כי שני בניך הנולדים לך בארץ מצרים לי הם' (שם, ה).

כלומר, יעקב מבין שההבטחה הא-לוהית שניתנה לו בבית אל, ונסתרה זמן קצר לאחר מכן עם מות רחל, מתקיימת למעשה בשני בניו של יוסף. לאור זה מובן הקשר של פסוק ז לפסוקים הקודמים: בפסוק זה מתוארת הסיבה בשלה חייב יעקב להבין שברכת ה' מתייחסת לאפרים ולמנשה.

גם פירוש זה מעורר מספר קשיים. קושי תוכני אחד שהעלה האבן עזרא הוא הבחירה השרירותית לכאורה של יעקב באפרים ומנשה כמי שתתקיים בהם ברכת ה':

וזה הפי' אין לו טעם וריח, כי מה הפרש בין בני יוסף ובין בני ראובן.

בקושי זה, ובדרכים השונות ליישבו, עסק בהרחבה הרב אלחנן סמט בעיוניו לפרשות השבוע.⁶

⁵ כך הקשה גם המלבי"ם בפסוק ד.

⁶ עיונים בפרשות השבוע, סדרה שנייה, עמ' 223-226.

גם מבחינה טקסטואלית קיים קושי בפירוש זה. לפי דברי רס"ג היינו מצפים שפסוק ז המתאר את מות רחל יובא מיד לאחר פסוקים ג-ד המתארים את ברכת ה', ולפני פסוקים ה-ו המתארים את בחירת אפרים ומנשה. אך בפועל אין זה כך, ותיאור מות רחל מופיע רק אחרי בחירתם של בני יוסף, ובכך מנתק בפשטות בין שני הנושאים.

שכם אחד על אחיך

לפני שנציע פירוש שונה לדברי יעקב בפסוק ז, נקדים ונדון בדברי יעקב בפסוק כב:

וְאֲנִי נָתַתִּי לְךָ שָׂכָם אֶחָד עַל אַחֶיךָ אֲשֶׁר לָקַחְתִּי מִיַּד הָאֲמֹרִי בְּחָרְבֵי וּבְקִשְׁתֵּי.

המפרשים נחלקו בהבנת משמעותו של הביטוי "שכם אחד", כמו גם בסיבה אשר הניעה את יעקב להעניק אותו ליוסף. שני הפירושים למילים "שכם אחד" קיימים בשני התרגומים. בתרגום אונקלוס נאמר:

וְאֲנִי יְהִיבִית לְךָ חוֹלֵק חֵד יְתִיר עַל אַחֶיךָ.

כך פירש גם הרשב"ם:

באותה הארץ נתתי לך חלק אחד יותר על אחיך, שמנשה ואפרים כראובן ושמעון יהיו לי לקחת שני חלקים בארץ אשר אני ובניי עתידים לקחת מיד האמורי בחרבי ובקשתי במלחמת יהושע.⁷

כלומר, פסוקים אלו מהווים את הביטוי המעשי לאמירה "אפרים ומנשה כראובן ושמעון יהיו לי" אשר נאמרה בתחילת הפרק. מלבד הקושי הלשוני בהבנת המילה 'שכם' כ'חלק', קשה להבין מדוע יש צורך בחזרה זו. פירוש פשוט יותר מופיע בתרגום יונתן:

וְאֲנִי הָא יְהִיבִית לְךָ יֵת קָרְתָא דְשָׂכָם חוֹלֵק חֵד לְמִתְנָא יְתִיר עַל אַחֶיךָ.

כך פירש גם רש"י בפירושו הראשון:

שכם ממש, היא תהיה לך חלק אחד יתירה על אחיך.

לפי פירוש זה מובן החידוש שבפסוק, שהרי נתינת העיר שכם ליוסף היא מתנה חדשה, מלבד שני החלקים שאותם ינחלו שני בניו. אמנם פירוש זה מעורר את השאלה מדוע נותן יעקב ליוסף מתנה זו. רש"י קישר גם מתנה זו לפרשיית קבורת יעקב על ידי יוסף:

⁷ כך הבינה גם הגמרא (בבא בתרא ככג ע"א).

לפי שאתה טורח להתעסק בקבורתי, וגם אני נתתי לך נחלה שתקבר בה, ואי זו, זו שכם, שנאמר (יהושע כד לב) ואת עצמות יוסף אשר העלו בני ישראל ממצרים קברו בשכם.

העובדה שיוסף נקבר בשכם מהווה חיזוק משמעותי לדעת רש"י, ומרמזת על הקשר לקבורתו של יעקב. אמנם לפירוש זה אין כל רמז בכתובים, שהרי בקשתו של יעקב להיקבר בארץ ישראל נאמרה בפרשייה הקודמת, כפי שנזכר לעיל.

איחוד דברי יעקב ליוסף

נראה שאפשר לבאר היטב את שתי הבעיות שאותן הצגנו מתוך התבוננות בפרטי סיפור המפגש בין יעקב ויוסף שבפרקנו. בפסוקי הפתיחה של הפרק נאמר:

וַיְהִי אַחֲרֵי הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה וַיֹּאמֶר לְיוֹסֵף הִנֵּה אָבִיךָ חָלָה וַיִּקַּח אֶת שְׁנֵי בָנָיו עִמּוֹ אֵת מְנַשֶּׁה וְאֵת אֶפְרַיִם: וַיִּגְדַּל לְיַעֲקֹב וַיֹּאמֶר הִנֵּה בְנֵךְ יוֹסֵף בָּא אֵלַיךָ וַיִּתְחַזֵּק יִשְׂרָאֵל וַיֵּשֶׁב עַל הַמֶּטֶה (א-ב).

יוסף לוקח את שני בניו אל יעקב, מן הסתם בכדי שיברך אותם לפני מותו, אך ליעקב נאמר רק "הנה בנך יוסף בא אליך" בלי שהוזכר ששני בניו באים עמו. ואכן, בתחילה יעקב לא מתייחס כלל לבני יוסף, כנראה משום ש"עיני ישראל כבדו מזוקן" והוא פשוט אינו רואה אותם, ודבריו מופנים ליוסף בלבד. לאחר מכן נאמר (פסוק ח): "וירא ישראל את בני יוסף", ומיד מתחילה פרשיית הברכות: "קחם נא אלי ואברכם".

מתיאור זה ניתן להבין שפרשיית הברכות קוטעת את יעקב באמצע דבריו. יעקב לא התכוון להפסיק את דבריו ליוסף בפסוק ז, אלא שמכיוון שראה את שני נכדיו קטע את דבריו באמצעם ונחפז לחבקם ולנשקם ולאחר מכן גם לברכם. ממילא, עלינו לראות את שני הפסוקים האחרונים בפרק, שבהם חוזר יעקב לדבר אל יוסף, לא כיחידה עצמאית אלא כהמשך ישיר של הדיבור אשר נקטע קודם לכן. לפי דברינו, לולא נקטעו דבריו של יעקב הם היו נראים בערך כך:⁸

וַאֲנִי בָבְאִי מִפְּדֵן מִתָּה עָלַי רַחֵל בְּאֶרֶץ כְּנַעַן בְּדֶרֶךְ בְּעוֹד כְּבָרְתָּ אֶרֶץ לְבָא אֶפְרַתָּה וְאֶקְבְּרָהָ שָׁם בְּדֶרֶךְ אֶפְרַתָּה הוּא בֵּית לָחֶם: הִנֵּה אָנֹכִי מֵת וְהִיָּה אֶל-לְהֵימָּם עִמָּכֶם וְהָשִׁיב

⁸ במאמרו של הרב אלחנן סמט, "מי אלה – המפגש בין יעקב לבניו" (מובא בסדרה השלישית לעיוניו בפרשות השבוע, באתר בית המדרש הווירטואלי) עולה שאכן כך היו פני הדברים, ופרשיית הברכות לבני יוסף היא פרשייה מוקדמת אשר השתרבבה לכאן.

אַתְּכֶם אֶל אֶרֶץ אֲבֹתֵיכֶם: וְאֲנִי נֹתְתִי לְךָ שְׂכֶם אֶחָד עַל אֶחָד אֲשֶׁר לָקַחְתִּי מִיַּד הָאֲמֹרִי
בְּחֶרֶב וּבְקִשְׁתִּי.

מתוך הבנה זו מתורצות זו בזו שתי הבעיות אותן העלינו – הקשרו של פסוק ז וטעמה של נתינת שכם ליוסף. פסוק ז, המתאר את קבורתה על אם הדרך של רחל – אם יוסף, מהווה את ההצדקה לנתינת שכם כמקום קבורה חלופי ליוסף בפסוק כב. רחל לא זכתה להיקבר בחלק המגיע לה במערת המכפלה, אך הזכות למקום קבורה משלה לא נעלמה אלא הועברה אל יוסף בכורה אשר מקבל מקום קבורה משלו, בניגוד לשאר אחיו.

נקודה נוספת שאותה יש לברר היא שאלת הקשר בין יחידה זו, העוסקת בנתינת מקום קבורה ליוסף כפיצוי על מקומה של רחל שנפקד ממערת המכפלה, ובין הפרק כולו אשר עוסק בבני יוסף.⁹ אפשר להבין שהיכולת לפצות על קבורתה של רחל בנתינת קבר ליוסף נעוצה בשדרוג מעמדו של יוסף מבן לאב, או במובן מסוים מבן לאם. כפי שראינו בדברי רס"ג המובאים לעיל, בניו של יוסף מחליפים כביכול את הבנים אשר אמורים היו להיוולד לרחל. ההשלכה של אמירה זו היא שאפרים ומנשה יהפכו לשבטים עצמאיים בתוך עם ישראל, בעוד שדמותו של יוסף עצמו לא תופיע בתור שבט. בכך למעשה עובר יוסף משכבת הנכדים, השבטים, אל שכבת האבות והאימהות. האבות והאימהות אמנם לא זכו לנחלות שייקראו על שמם, אלא הסתפקו בכך שבניהם יקבלו את חלקם, אך האבות והאימהות כן זכו להיקבר בחלקת קבר משלהם בארץ ישראל. ממילא, דווקא בפרשה בה הופך יוסף מבן לאב יכול יעקב להעביר אליו את חלקת הקבר השמורה עמו בשכם.

⁹ אפשר לומר שאין קשר בין הדברים, אך אם כך היינו מצפים שיעקב יעסוק בנושא זה בפרשייה הקודמת, אשר דנה בענייני קבורה.